

ELS MÚSICS DEL RERECOR DE LA CATEDRAL DE TARRAGONA

Montserrat Canela i Grau

Resum:

El present article és una descripció dels permòdols de factura gòtica que es troben a l'antic rerecor de la Catedral Metropolitana i Primada de Tarragona. Després d'una breu contextualització històrica, en faig una descripció i acabo amb una petita reflexió sobre el seu estat actual. La catedral de Tarragona, edificada sobre les restes d'un temple romà, és un bell exemple de la darrera arquitectura romànica que es fa a Catalunya, i que podríem dir "de transició", ja que es va començar a les darreries del segle XII i es va acabar als inicis del segle XIV.

Paraules clau:

Iconografia musical, catedral de Tarragona, segle XIV, escultura gòtica, instruments musicals

Abstract:

The present report describes the modillions of gothic style located at the old retrochoir of the Metropolitan and Primate Cathedral of Tarragona. After a brief historical reference there is a description which ends with a short consideration on their present state of preservation. The Cathedral of Tarragona, erected upon the remains of a Roman temple, is a fine example of the last Romanic architecture existing in Catalonia which shows the transition from Romanic to Gothic, since it was started at the close of the 12th century and was finished at the beginning of the 14th century.

Key Words:

Musical iconography, Tarragona cathedral, 14th century, gothic sculpture, musical instruments

Resumen:

El presente artículo es una descripción de los modillones de factura gótica que se encuentran en el antiguo trascoro de la Catedral Metropolitana y Primada de Tarragona. Después de una breve contextualización histórica, se hace una descripción, para finalizar con una pequeña reflexión sobre su estado actual. La catedral de Tarragona, edificada sobre los restos de un templo romano, es un hermoso ejemplo de la última arquitectura románica que se hizo en Cataluña, se podría decir que "de transición", ya que se comenzó hacia finales del siglo XII y se acabó a comienzos del siglo XIV.

Palabras clave:

Iconografía musical, catedral de Tarragona, siglo XIV, escultura gótica, instrumentos musicales

La catedral de Tarragona s'alça en el turó més elevat de la ciutat, presidint-la i donant així testimoni de la conquesta cristiana a l'època medieval. Tot i que sembla que a mitjan del segle III, Tarragona ja tenia una important comunitat cristiana, l'edificació de la catedral no començà fins a la mort de l'arquebisbe de la ciutat Hug de Cervelló (1163-1171), el qual, en el seu testament, deixà la quasi totalitat

dels seus béns perquè se'n comencés la seva construcció¹. La catedral fou concebuda amb planta de creu llatina amb tres naus i creuer i va ser consagrada l'any 1331 pel patriarca d'Antioquia i administrador apostòlic de Tarragona Joan d'Aragó, fill de Blanca d'Anjou i el rei Jaume II².

El primer cor de la catedral de Tarragona presentava els seients dels sacerdots al voltant de la corba de l'absis major, ja que aquest era l'emplaçament habitual dels cors romànics. Sembla que l'arquebisbe Roderic Tello (1288-1308)³, ordenà el trasllat d'aquest primer cor al mig de l'església a la darrerria del segle XIII o primers del següent⁴. Van continuar les obres del cor els prelats següents: Guillem de Rocabertí, Ximenis de Luna i Joan d'Aragó, i va quedar acabat durant la prelatura d'Arnau Sescomes.

Va ser llavors quan s'esculpiren els setze permòdols amb els músics, just en el tancament occidental del nou cor (o rerecor), sota una sèrie de catorze arcs apuntats i trevolats, i dividits en dos grups per una porta ogival. A més, el rerecor presentava diversos escuts heràldics i un grup escultòric de l'Anunciació⁵.

Diversos historiadors de la catedral de Tarragona, parlen de Reinard des Fonoll (Raynardus dez Fonoyll anglicus lapicida)⁶ com l'autor de les mènsules del rerecor. Segons Josep Vives i Miret, aquest mestre d'obres anglès, arribà a Tarragona per a intervenir en l'obra de la catedral (c.1321) i durant els 40 anys que residí a Catalunya treballà, a més de l'esmentada catedral, al monestir de Pedralbes de Barcelona, a l'església arxiprestal de Morella, a la catedral de Lleida, al monestirs de Poblet i Santes Creus⁷ i a Montblanc, on establí el seu obrador-escola i on va morir (c.1362)⁸. Sempre segons aquest autor, va ser durant el període 1321-1326 quan el mestre Fonoll va projectar el rerecor i va esculpir-ne els permòdols.

Segles més tard (el 1856), s'adossà a la part esquerra del rerecor- el panteó amb les restes de Jaume I d'Aragó⁹, que ocultà la majoria de mènsules ubicades en aquest mur.

1 ALTARRIBA, Emilio i BALUJA, Josep. *La Catedral de Tarragona. Quadern de treball*. Tarragona: Consell Comarcal del Tarragonès, 1990.

2 Jaume II va projectar l'acabament de la catedral, començada feia més d'un segle, i va fer portar la relíquia de santa Tecla des d'Armènia, la qual arribà a Tarragona el 17 de maig de 1321.

3 CAPDEVILA i FELIP, Sanç. *La Seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1935.

4 "En els segles XI i XII, les esglésies de pelegrinació i les monàstiques borgonyones adoptaren el costum de cloure amb parets baixes els dos o tres primers trams de la nau central, que foren ocupats pel cor destinat a l'ús dels canonges o dels monjos. D'aquesta manera, podien resar en un espai a part i preferent alhora." Vegeu: COMPANYYS I FARRERONS, Isabel i MONTARDIT, Núria. *El cadirat de cor de la Seu de Tarragona. Història i iconografia dels medallons*. Tarragona: Ed. Gabriel Gibert, Col·lecció Pau de les Postals 17, 2000.

5 COMPANYYS I FARRERONS, Isabel i MONTARDIT, Núria. *El cadirat de cor de la Seu de Tarragona...*, op. cit.

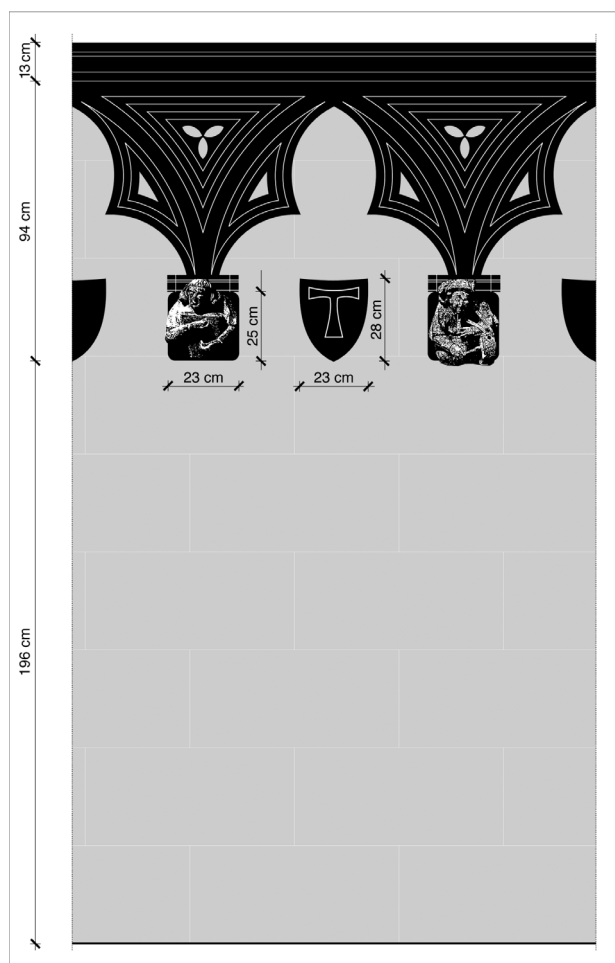
6 VIVES I MIRET, Josep. *Reinard des Fonoll. Escultor i arquitecte anglès renovador de l'art gòtic a Catalunya (1321-1362)*. Barcelona: Editorial Blume, 1969.

7 Sobre la seva arribada a Santes Creus: "El primer document és un contracte que, a III nones de febrer de 1331 de la Nativitat, l'abat Pere Alegre i el monjo obrer fra Berenguer de Lillet subscrivien amb un artista anglès *Raynardus dez Fonoyll anglicus lapicida*, per a la construcció de l'obra del claustre i la del refetor del monestir. El mestre estranger, que anava acompanyat de dos deixebles i equipat amb eines pròpies de l'ofici es comprometia a treballar al monestir durant tota la seva vida, amb la condició que li fos reservada la direcció de les obres." Vegeu: VIVES I MIRET, Josep. *Reinard des Fonoll. Escultor i arquitecte anglès...*, op. cit.

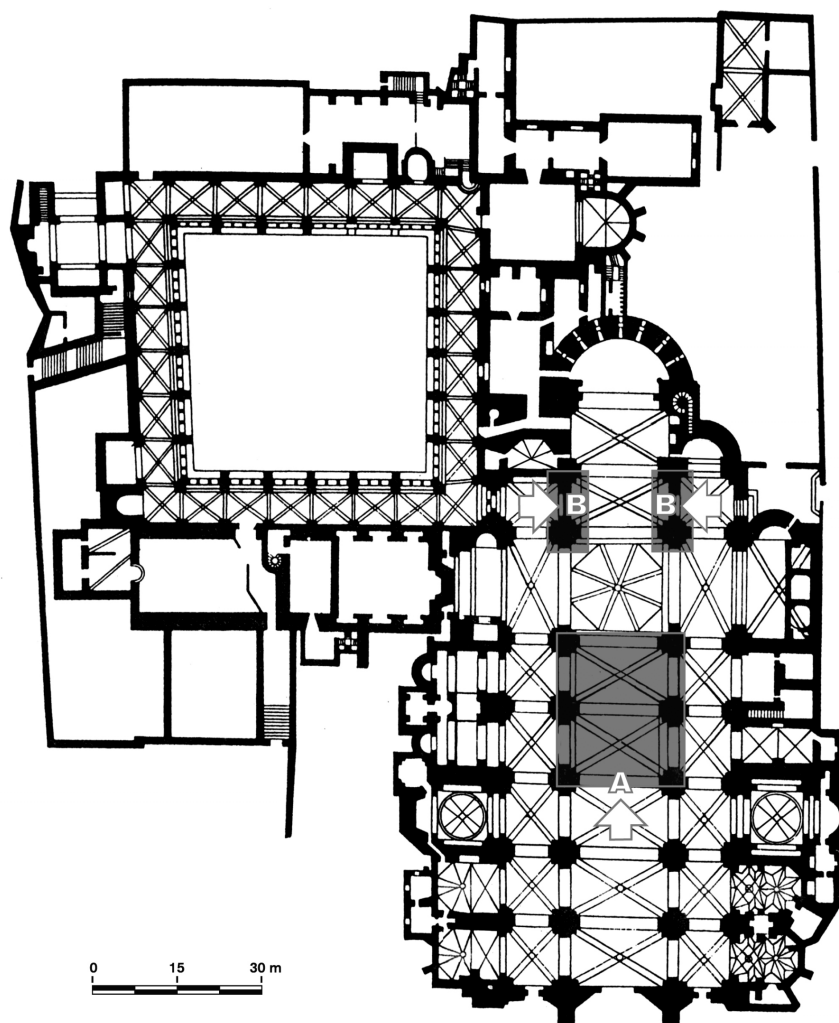
8 VIVES I MIRET, Josep. *Reinard des Fonoll...*, op. cit.

9 Les despulles dels reis d'Aragó i dels membres de la família reial foren dutes a Tarragona el 1843, provinents de l'Espluga de Francolí, on havien estat amagades després que profanadors de tombes les escampessin pel paviment de Poblet, on es trobaven originalment. L'any 1856 es va edificar al rerecor tarragoní un sepulcre per al rei Jaume I amb les restes de les cambres sepulcrales de Poblet. Posteriorment, amb la normalització de la vida monàstica al monestir, les despulles reials hi tornaren l'any 1952.

El 13 de maig de 1963, després que el cardenal Arriba y Castro manifestés en diverses ocasions la seva voluntat d'augmentar l'espai per als fidels dins el temple, el Capítol acordà dur a terme el projecte de desmuntatge del cor de l'arquitecte municipal Josep Maria Monravà i López. Les obres començaren el mateix mes. El cadirat i rerecor van ser desmuntats parcialment, i el mur amb els permòdols dels músics i altres personatges va ser reutilitzat com a tancament del presbiteri. D'aquesta manera, el mur original que tancava el cor pels peus de l'església (amb les mènsules dels músics del nostre interès), va ser dividit en dues parts, les quals van passar, en la nova ubicació, als laterals del presbiteri, a on avui encara es poden contemplar. D'altra banda, la porta ogival de marbre (amb la base i els esglaons) que originalment tancava el cor, junt amb la reixa de ferro forjat, i els liris de l'Anunciació, passaren a les sales del Museu Diocesà, mentre que el grup escultòric de l'Anunciació es mantingué a dins el temple, damunt del mur lateral esquerre.

Proporcions dels permòdols
(Detall del fris: Marcel Blazquez)

Ubicació del reracor : A) originàriament, B) després de 1963
 (Infografia: Marcel Blazquez, sobre una planta de Rogent i Font)

Així doncs, al reubicar el reracor, es tornaren a deixar al descobert les mènsules que havien estat ocultades pel sepulcre de Jaume I, però, per manca d'espai, se'n col·locaren només set de les vuit de què constava per costat¹⁰. Les dues que manquen, són actualment al magatzem del Museu Diocesà.

¹⁰ Es poden consultar unes interessants fotografies de l'antic reracor a: BENAGES, Jaume i CALLE, Rafael. *Tarragona, segle XX a través de les seves postals. La catedral 1892-1964*. Tarragona: Societat Filatèlica i Numismàtica de Tarragona, 1996, p. 80-84. Per observar el procés de desmuntatge, vegeu: COMPANYYS, Isabel i MONTARDIT, Núria. *El cadirat de cor.... op. cit.*

Fris lateral dret
(Foto: Abraham Sebastià)

Fris lateral esquerre
(Foto: Abraham Sebastià)

A la **dreta** de l'absis de la catedral (davant de la porta de sortida a la capella de Santa Tecla), es troba el fris corresponent a una part del rerècor (amb sis dels set arcs apuntats de què originalment constava –la qual cosa equival a set dels vuit permòdols originals–), amb les següents mènsoles o permòdols (d'esquerra a dreta): 1.- un àngel barbat tocant un llaüt guitarrenc; 2.- un instrumentista de saltiri; 3.- un instrumentista de flabiol i tamborí; 4.- un instrumentista de cornamusa; 5.- un rei David tocant una viola d'arc; 6.- un personatge que amb la mà a l'orella fa l'acció d'escoltar; i 7.- un eclesiàstic que porta un gran llibre. D'altra banda, entre les diferents mènsoles, s'intercalen fins a tres escuts heràldics diferents, que es repeteixen fins a un total de sis: 1.- la tau del Capítol Catedralici; 2.- un cérvol del canonge obrer Hug de Cervelló (1319-1334); i 3.- una lluna invertida de l'arquebisbe Ximeno de Luna (1317-1327).

A l'**esquerra** de l'absis de la catedral (just davant la porta de sortida al claustre), es troba el mur corresponent a l'altra part del rerècor (també amb sis arcs apuntats i set mènsoles), d'esquerra a dreta: 1.- un personatge amb la boca oberta amb actitud de donar ordres o cridar¹¹; 2.- un instrumentista de címbals; 3.- un instrumentista de pandereta; 4.- un instrumentista de corn; 5.- un personatge que fa ganyotes; 6.- un personatge amb actitud de llegir, que aguanta un llibre; i 7.- un eclesiàstic que sembla portar una Bíblia. Per la seva part, l'heràldica del mur esquerre mostra també sis escuts, dels quals són diferents els següents: 1.- un camp amb creus gregues del paborde i abat de Foix Jofre de Cruïlles (1310-1323); 2.- un camp amb tres faixes verticals del degà Guerau de Rocabertí (1309-1315); 3.- la tau del Capítol Catedralici; 4.- un cérvol del canonge obrer Hug de Cervelló (1319-1334); i 5.- una lluna invertida de l'arquebisbe Ximeno de Luna (1317-1327).

¹¹ Alguns autors diuen que aquest personatge podria ser el mestre d'obres Guillem Clergue, que probablement treballà a la catedral en el període 1317-1326, moment en què demanà llicència per a traslladar-se a Bonaire de Cerdanya. Vegeu: CAPDEVILA i FELIP, Sanç. *La Seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1935.

ELS INSTRUMENTS DEL FRIS LATERAL DRET

Figura 1 :
Llaut guitarrench (1r terç del s. XIV)
(Foto: Abraham Sebastià)

Figura 2 :
Saltiri (1r terç del s. XIV)
(Foto: Abraham Sebastià)

Figura 3 :
Flabiol i tamborí (1r terç del s. XIV)
(Foto: Abraham Sebastià)

Figura 4 :
Cornamussa (1r terç del s. XIV)
(Foto: Abraham Sebastià)

Figura 5 :
Viola d'arc (1r terç del s. XIV)
(Foto: Abraham Sebastià)

En el fris lateral dret ens trobem amb instruments aeròfons i cordòfons. Tots els permòdols presenten restes de policromia (especialment de vermell i negre) i ens mostren diferents personatges tocant instruments força realistes, resultat d'un treball escultòric minuciós (malgrat que algun d'ells està bastant malmès).

La **figura 1** mostra un llaüt guitarrenc¹² tocat per un àngel barbat, al qual falta el mànec i el claviller. Presenta forma piriforme amb tres ordres de cordes i s'hi pot arribar a intuir una rosassa central (sembla una versió força arcaica de l'instrument). L'instrument està ben proporcionat respecte a l'instrumentista, però tot i que la mà dreta (que porta el plectre) és força natural, la mà esquerra presenta un posició forçada i massa propera al centre de l'instrument.

La **figura 2** mostra un saltiri¹³ trapezoïdal amb els costats no paral·lels tipus "ala". L'instrument mostra una caixa de ressonància plana i com a mínim setze clavilles dobles d'afinació a ambdós costats. Damunt la tapa harmònica s'insinuen les cordes, molt primes i ben definides però que no es corresponen amb el nombre de clavilles. L'instrumentista ens mostra la manera natural de tocar l'instrument en cas que aquest anés lligat al coll, però el permòdol no presenta indicis de cap corretja. Les mans, gens forçades, porten un plectre desproporcionat respecte a les cordes de l'instrument.

La **figura 3** mostra un flabiol¹⁴ i tamborí¹⁵ de gran detallisme escultòric. Es tracta de l'instrument de millor manufactura de tots els que conformen el rerecor. El cos superior del flabiol presenta un bisell molt ben definit i l'instrumentista sembla tapar tres forats a la part davantera i dos a la part posterior (tot i que manca la part inferior de l'instrument). D'altra banda, el tamborí és d'una mida considerable, cilíndric i de membrana doble. El detallisme d'aquest instrument és tan gran que es poden apreciar els bordons (un per membrana), les cordes d'afinació (ornamentades amb anelles metàl·liques) i un forat a la part superior del tamborí que permet mostrar l'interior força buit. La posició tant del flabiol com del tamborí respecte de l'instrumentista és molt realista, l'expressió de la cara, amb les galtes lleugerament unflades així com les corretges de subjecció del tamborí, que s'han conservat intactes, ajuden a la naturalitat del gest del músic.

La **figura 4** mostra una cornamusa¹⁶ en bastant mal estat. En realitat només en resta el bot així com una peça a la part superior que devia ser un bordó. Per les restes de l'instrument, sembla que el

12 Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "cordòfon compost que pertany a la família dels llaüts amb mànec". Altres denominacions: *gitarre*, *guitarre*, *mandöer* (alemany), *guitare* (francès), *mandore*, *gittern* (anglès), *chitarra*, *mandora* (italià), *guitarra* (espanyol); Cal esmentar la confusió i discussió que existeix encara amb les diverses denominacions que té aquest instrument. Segons Jordi Ballester, fa aproximadament 25 anys que es coneix amb el nom anglès de *gittern*, a causa d'un article de Laurence Wright. Aquest autor anglès demostra que la diferència entre la *mandora* i el *gittern* es deu a la seva afinació i Ballester apunta que la traducció literal de *gittern* és *guitarra*, i que aquest terme existeix en els documents de la Corona d'Aragó junt amb un altre que s'ajusta molt a la seva natura: *llaüt guitarrenc* (vegeu: BALLESTER i GIBERT, Jordi. *Els instruments musicals a la Corona d'Aragó (1350-1500)*. Capellades: Els llibres de la frontera, col·lecció "Coneguem Catalunya, 32", 2000).

13 Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "cordòfon simple del tipus cítara de taula". Altres denominacions: *psalterium*, *psalter* (alemany), *psaltérion*, *saltere*, *sauterie* (francès), *psaltery* (anglès), *salterio* (italià), *salterio* (espanyol).

14 Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "aeròfon de columna tipus flauta amb conducte d'aire intern". Altres denominacions: *tämerlinpfeife*, *schwegel* (alemany), *flûtet*, *flûte à trois trous*, *jombarde*, *galoubet* (francès), *pipe and tabor* (anglès), *flauticello* (italià), *flauta* (espanyol).

15 Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "membranòfon de percussió directa del grup dels tubulars cilíndrics de dues membranes". Altres denominacions: *trommel* (alemany), *tambourin* (francès), *tabor pipe*, *tabret* (anglès), *tamborino* (italià), *tamboril* (espanyol).

16 Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "aeròfon de columna que barreja llengüeta doble i senzilla. És construït per tres elements bàsics: el sac, el grall i els bordons". Altres denominacions: *dudelsack*, *sackpfeife* (alemany), *cornemuse* (francès), *bagpipe* (anglès), *cornamusa*, *zampogna* (italià), *gaita* (espanyol).

bufador i el grall devien estar molt pròxims. Tot i que el bot està unflat, el músic no fa cap tipus d'expressió que indiqui que està fent sonar l'instrument, fet que sí que es dona en d'altres permòdols del rerecor.

La **figura 5** mostra una viola de mà¹⁷ tocada per un rei David a la qual li falta el mànec i el claviller. L'instrument presenta caixa de ressonància oval i oïdes laterals en forma de C poc pronunciada que miren a l'interior. S'hi aprecien clarament cinc cordes i potser una sisena que podria ser de tipus bordó, fet habitual en les violes de l'edat mitjana¹⁸. L'instrument presenta una mena de pont corbat entre les oïdes. Les cordes de l'instrument apareixen abans i després del pont, però no enmig -o pel damunt, com caldria esperar-, el que planteja algunes incògnites: o bé les cordes passarien per sota d'aquest pont (?), o bé, donat que avui manca el braç i l'arquet del músic, es podria pensar que l'escultor s'hagués despreocupat de la representació d'unes cordes que, originalment, haurien quedat tapades pel músic. D'altra banda, la col·locació de l'instrument, sense tocar l'espatlla del músic, és poc realista. Respecte a les mans, la posició de l'esquerra, damunt les cordes, és relaxada i prou natural.

ELS INSTRUMENTS DEL FRIS LATERAL ESQUERRE

Figura 6 :
Cimbalos (1r terç del s. XIV)
(Foto: Abraham Sebastià)

Figura 7 :
Corn de caça (1r terç del s. XIV)
(Foto: Abraham Sebastià)

¹⁷ Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "cordòfon compost que pertany a la família dels llaüts amb mànec". Altres denominacions: *fiedel, fidel, videl* (alemany), *vièle, vielle, viola* (francès), *fiddle, fiele, vithele* (anglès), *fitola, viola, vidula* (italià), *vihuela de arco* (espanyol).

Figura 8 :
Pandereta (1r terç del s. XIV)

(Foto: Abraham Sebastià)

En el fris lateral esquerre ens trobem amb instruments ben diferents entre si, un idiòfon, un membranòfon i un aeròfon. Les figures també presenten restes de policromia (especialment de vermell i negre) i ens mostren instruments força realistes amb un grau de detallisme elevat.

La **figura 6** mostra uns címbals¹⁹ tocats per un instrumentista al qual falta el rostre (és el permòdol més malmès de tot el conjunt escultòric). Tot i que l'instrument està ben proporcionat respecte al músic, la manera d'agafar els címbals (amb les mans gairebé enfrontades) és un pèl forçada. A més s'hi troba a faltar la corretja per on l'instrumentista els hauria de subjectar, fet que no deixa de sorprendre si es té en compte l'alt grau de detall dels altres instruments del rerecor.

La **figura 7** mostra un bell exemplar del que sembla un corn de caça, o bé, un olifant²⁰. L'instrument presenta dues anelles de reforçament (potser perquè l'instrument que l'escultor volia mostrar estava fet de banya, fusta o ivori), de les quals en surt una corretja que el músic porta al coll. El corn no té broquet, fet que fa pensar que es tracta d'una de les formes més primitives d'aquest instrument. La mà esquerra de l'instrumentista tapa un possible forat de digitació a la part superior del corn i la mà esquerra només l'aguanta (hi falta un fragment del dit polze). La posició de l'instrument (molt girat cap a la dreta) i la de la mà esquerra són forçades, tenint en compte la manera natural de tocar el corn.

La **figura 8** mostra una pandereta²¹ bastant deteriorada i d'unes dimensions força grans. L'instrument presenta sonalls dobles, possiblement sis parells, tot i que només en resta un de sencer.

18 Vegeu: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Stanley Sadie ed. U.E 1980, vol VI, pàg. 529.

19 Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "idiòfon d'entrexoc directe entre dues parts simètriques". Altres denominacions: *bequen*, *schellenbecken*, *tellern* (alemany), *cymbales* (francès), *cymbals* (anglès), *cinelli*, *piatti* (italià), *címbalos* (espanyol).

20 Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "aeròfon de columna tipus trompeta natural". Altres denominacions: *horn* (alemany), *cor de chasse* (francès), *hunting horn* (anglès), *corno di caccia* (italià), *cuerno*, *trompeta natural* (espanyol).

21 Segons la classificació de Hornbostel-Sachs: "membranòfon de percussió directa, amb marc i una sola membrana que es complementa amb una part idiòfona per sacseig". Altres denominacions: *tamburin*, *Schellentrommel* (alemany), *tambour de basque* (francès), *tambourine*, *timbrel* (anglès), *tamburino*, *tamburello* (italià), *pandereta* (espanyol).

La posició de la mà dreta (la que percudeix) és molt natural i la mà esquerra està col·locada de forma que l'instrumentista pugués fer giravoltar la pandereta al voltant del dit polze.

Els músics del rerecor de la catedral de Tarragona són un fantàstic exemple d'escultura gòtica, que han perdurat al llarg del temps malgrat les vicissituds que la seu ha sofert durant segles. Una restauració acurada dels permòdols, així com la identificació i explicació dels instruments que els conformen, donaria al conjunt escultòric la importància que es mereix tant des del punt de vista escultòric com musicològic.